

Mr. Masahito Sakamoto,

закордонний секретар Японської асоціації екслібрисів, колекціонер, доктор юриспруденції, магістр економіки (Японія)

Український екслібрис після 24 лютого 2022 року

УДК 097(477)»2022»

<https://doi.org/10.33989/3083-6387.2025.3.336594>

Передусім, я хотів би висловити щиру вдячність професору Ользі Ніколенко за можливість написати есе про українські екслібриси, які дуже дорогі моєму серцю.

Олексій Федоренко. Його ангел, 2024 р.

1. Вступ

У цій статті я представлю свої українські екслібриси, створені після 24 лютого 2022 року, та розповім про те, що таке екслібриси, зокрема про їх історичний контекст і техніки виконання, а також про деякі українські екслібриси та їх авторів. Хочу додати, що я не є художником, а лише шанувальником мистецтва, і те, що я пишу в цій статті, базується на моїх знаннях про екслібриси та моєму щирому захопленні й повазі до них.

© Mr. Masahito Sakamoto, 2025

Я вперше серйозно зацікавився екслібрисами (книжковими знаками) приблизно в 2010 році. Однак задовго до цього серед шанувальників екслібрисів у всьому світі вже було добре відомо, що українські екслібриси мають виняткову якість. На момент початку вторгнення Росії в Україну я замовив лише три екслібриси у українських художників і не надавав перевагу українським книжковим знакам над знаками інших країн. Однак з 24 лютого 2022 року я майже виключно замовляю роботи в українських художників. Твори, які я представляю тут, були створені після вторгнення.

Марі Пляцко. Цикл, 2024 р.

Російське вторгнення спричинило величезні людські та матеріальні втрати в Україні. З погляду культурних збитків, вплив був глибоким, навіть з точки зору лише художньої творчості. Я можу тільки уявити надзвичайно складну ситуацію з постійною загрозою атак і руйнування будівель та важливої інфраструктури, що створює дуже складні умови для митців, а також для всіх, хто там живе. Навіть для тих, хто виїхав за кордон, біль за долю своєї батьківщини, безумовно, був незмірним.

Книжковий знак як мистецтво

Проте, незважаючи на ці жахливі обставини, багато митців продовжують свою творчу діяльність із надзвичайною наполегливістю. Митці та твори, які я тут представляю, є свідченням їхньої стійкості. Деякі з цих робіт тісно пов'язані з війною, інші — не настільки явно. Однак навіть ті твори, які можуть здаватися не пов'язаними з війною, містять у собі невисловлені емоції митців. Звичайно, є багато інших видатних художників, яких я не можу представити в цій статті.

Українським митцям, які продовжують свою творчу діяльність навіть у воєнний час, дітям і вчителям, які продовжують навчання, і всім українцям, які живуть щодня із силою та гідністю за таких обставин, я висловлюю свою глибоку повагу і захоплення.

Сергій Кірницький. Святий Миколай, що втихомирює бурю, 2022 р.

Марина Купкіна. Вирішальна мить, 2024 р.

2. Що таке екслібрис (книжковий знак)?

Екслібрис (Ex Libris) у перекладі з латини означає «з книг...» або «з бібліотеки...», його також називають книжковим знаком. Британська енциклопедія подає таке визначення: «Екслібрис — етикетка з друкованим малюнком, призначеним для позначення права власності, зазвичай наклеєна всередині передньої обкладинки книги». (<https://www.britannica.com/topic/bookplate>)

Отже, він має три специфічні особливості: вказує на власника книги, має друкований малюнок і є аркушем паперу. Завдяки своїй художній цінності та

майстерності виконання, екслібриси приваблюють колекціонерів в усьому світі, особливо в Європі.

Сьогодні їхнє первісне призначення — позначення права власності книги — значною мірою втратило актуальність. Натомість нині екслібриси замовляють здебільшого для мистецької оцінки, а колекціонери обмінюються між собою готовими роботами. Більше того, фокус, здається, перемістився з точки зору власника книги на точку зору художника; розміри малюнків значно зросли. Нерідко можна зустріти екслібриси розміром з аркуш паперу формату A4, а то й більше. За такого розміру вони нагадують звичайні друковані твори мистецтва з іменами замовників.

Анна Войтюк. Вшанування Гойї: королева Крися зустрічає принцесу Амберлі на березі Дніпра, 2024 р.

Як ми побачимо далі в цій статті, перші екслібриси з'явилися в середині XV століття в Німеччині. З того часу екслібриси виготовляють у багатьох країнах. Однак у мене склалося враження, що хоча нині в Західній Європі є багато колекціонерів екслібрисів, кількість активних художників, які займаються екслібрисом, не є особливо великою.

Найвідоміші творці екслібрису працюють в Україні та інших країнах колишнього Східного блоку Центральної та Східної Європи. Причини сильної традиції виробництва екслібрисів у Центральній та Східній Європі дещо незрозумілі, і я припускаю, що після розпаду комунізму екслібриси стали відносно доступним проектом для графічних художників; оскільки це невеликі за розміром гравюри, їх легше виробляти, а їхня відтворюваність робить їх зручними для продажу. Якщо хтось має додаткові думки з цього приводу, я буду дуже вдячний за припущення й коментарі.

Сергій Храпов. Шукач, 2024 р.

3. Історія, мотиви і техніки екслібрисів¹

А. Історія та мотиви

За часів Середньовіччя книги переважно виготовляли з такого матеріалу, як пергамент, і були надзвичайно дорогими. У XIV столітті право власності на книгу позначали різними способами: провенієнція, що включала рукописні прізвища або назви; протоекслібрис, що містив декоративні ілюстрації; суперекслібрис, що стосувався палітурки книги або зовнішніх позначок. Серед них суперекслібрис залишався популярним протягом усього XIV століття і все ще використовувався у XIX столітті. Хоча ці способи виконували ту саму функцію, що й екслібриси, вказуючи на право власності, вони не були шматочками паперу.

Значні зміни відбулися з появою друкарського верстата (у Німеччині його створив Йоганн Гутенберг близько 1450 року, а у Східній Європі — Франциск Скорина в 1517 році), що призвело до широкого розповсюдження книжок. Як наслідок, зросла потреба у позначенні права власності на книгу. Перший екслібрис було створено в Німеччині в середині XV століття, а з XVI століття екслібриси почали виготовляти в різних країнах (у Франції в 1529 році, Чехії в 1536 році, Угорщині в 1550 році, Англії в 1574 році, Італії в 1575 році, Швеції в 1595 році та Нідерландах в 1597 році).

Ранній екслібрис: Екслібрис Ганса Іглера Кнабенсбергера (Екслібрис із їжаком), Німеччина, бл. 1470–1480 рр.

Ранній екслібрис: Екслібрис для Гільдебранда Бранденбурга з Бібераха, Німеччина, 1480 р.

¹ Наступні веб-сайти з ілюстраціями допоможуть зрозуміти історію екслібрисів.

https://www.medievalist.org.ua/2015/04/blog-post_24.html

<https://www.nottingham.ac.uk/manuscriptsandspecialcollections/researchguidance/medievaldocuments/ownershipandprovenance.aspx>
<https://ube.nlu.org.ua/>

Щодо дизайну і тематики екслібрисів, то багато ранніх зразків мали сильні монастирські та релігійні елементи, але незабаром геральдичні та гербові мотиви стали домінуючими (ви побачите гарний приклад Яна Зярнка далі в цій статті), а потім з'явилися такі теми, як книги та бібліотеки, пейзажі та рослини, фігури та тварини. Цей зсув відбувається паралельно з переходом права власності на книги від релігійних інституцій до аристократії, заможних верств населення, а згодом — до широкої громадськості. Грецька міфологія та біблійні сюжети традиційно були одними з найпоширеніших тем для екслібрисів. Абстрактні зображення рідко обирали для сюжету. Варто зазначити, що еротичні зображення також стали важливим жанром у мистецтві екслібриса, можливо, завдяки розміщенню їх усередині книг, де вони розглядаються приватно, на розсуд власника.

При замовленні екслібрисів деякі колекціонери вказують конкретну тему, а інші — повністю довіряють дизайн художнику. Навіть коли колекціонери обирають тему, вони, як правило, враховують сильні сторони митця та його уподобання щодо жанрів. Я бачив випадки, коли художнику, відомому своїми еротичними роботами, доручали створити нееротичний екслібрис, і в таких випадках мені здавалося, що роботи страждали, часто їм бракувало художнього впливу. Врахування сильних сторін і спеціалізації художника має вирішальне значення — не лише в екслібрисі, але й у всіх видах мистецтва.

В. Техніки друку

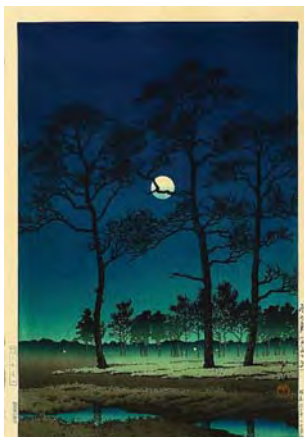
Майже всі екслібриси створені за допомогою традиційних друкарських технік. Оскільки друкарство охоплює багато різних методів, я виокремлю лише п'ять найбільш репрезентативних технік.

а. Ксилографія

Ранні екслібриси здебільшого виготовляли за допомогою ксилографії, з розфарбуванням деталей вручну. У цій техніці художник вирізає ділянки, які потрібно видалити, щоб рельєфна поверхня стала бажаним зображенням, потім наносить фарбу і друкує зображення на папері (рельєфний друк). Це одна з найпростіших технік друку. Вона потребує недорогих матеріалів, що робить її поширеним вибором для шкільних мистецьких проєктів навіть сьогодні. Однією з найвідоміших ксилографій у світі є японські роботи укійо-е, більшість із яких використовують кілька ксилографій, що дає змогу отримати вишукані кольорові відбитки.

б. Гравюра

На початку XVI століття Альбрехт Дюрер (1471–1528) удосконалив техніку гравюри на міді. У цьому методі художник, використовуючи бурін (сталевий ріжучий інструмент зі спеціальним лезом), вирізає безпосередньо на мідній пластині, а потім заповнює канавки чорнилом перед тим, як притиснути пластину до паперу (друк інтагліо). Цей метод створює над-

Хасуї Кавасе. Токио джунідай, Тояма-но-хара, 1920 р.

звичайно чіткі та вишукані лінії. Однак гравіювання, як відомо, є складним у виконанні, оскільки різець може рухатися лише в одному напрямку за один раз.

Альбрехт Дюрер. Меланхолія I, 1514 р.

с. Офорт

У XVII столітті офорт став більш доступною альтернативою гравюрі. У цьому методі художник покриває мідну пластину кислотостійким ґрунтом і за допомогою голки малює зображення, оголюючи метал під нею. Потім пластину занурюють у кислоту, яка витравлює борозенки на відкритих ділянках. У ці борозенки наносять чорнило, і пластину використовують для друку (інтагліо-друк).

Порівняно з гравюрою, офорт створює грубіші лінії завдяки хімічному процесу травлення. Однак, з точки зору художника, це дуже схоже на малювання пером, що значно полегшує його виконання. Рембрандт ван Рейн (1606—1669), зокрема, створив багато видатних офортів, що значно вплинули на наступні покоління. Навіть сьогодні більшість гравюр на міді виготовляють за допомогою офорту.

д. Літографія

Літографія була винайдена наприкінці XVIII століття і набула поширення у XIX столітті. Ця техніка ґрунтується на природному відштовхуванні між олією та водою. Художник малює зображення на вап-

Рембрандт ван Рейн. Три хрести, 1653 р.

няковій або металевій пластині олійною фарбою, потім пластину обробляють так, щоб фарба прилипла лише до намальованих ділянок, а з решти — відштовхувалася.

На відміну від рельєфного або інтагліо-друку, літографія не створює ефекту рельєфної фарби або глибоких відбитків на папері, що може зробити її менш тактильною і привабливою для сприйняття як витвір мистецтва. Однак перевагою цього способу є висока довговічність друкарських форм і можливість виготовляти недорогі масові репродукції. Плакати Тулуз-Лотрека (1864—1901) є одними з найвідоміших прикладів літографічного друку.

Анрі де Тулуз-Лотрек. Джейн Авріль, 1893 р.

е. Трафаретний друк

У цій техніці фарба переноситься через сітчастий екран на поверхню. Вважають, що її винайшли багато років тому, але популярною вона стала завдяки роботам Енді Воргола (1928—1987). Існує лише кілька екслібрисів, виконаних у техніці трафаретного друку.

4. Історія українського екслібриса²

Найдавніший український екслібрис створив Ян Зярнко (1575—1630), львівський гравер, який за-

² Цей розділ ґрунтується на виданні: Петро Нестеренко, *Історія українського екслібриса*, Видання друге, доповнене. Київ: Темпора, 2016.

ймався екслібрисом на початку XVII ст. Він також був відомий під псевдонімом Жан Ле Грейн. У той час Львів був частиною Речі Посполитої, і клієнтами Зярнка були переважно аристократи та військові діячі з цього регіону, тому в його екслібрисах переважали геральдичні мотиви. Хоча Зярнко мешкав у Парижі, художню освіту він здобув в Україні і підтримував зв'язки з родиною та меценатами в Україні.

Ян Зярнко. Екслібрис із гербом родини Ходкевичів, 1620 (?) р.

Екслібрис залишався рідкісним явищем в Україні впродовж XVII ст. і став більш поширеним лише у XVIII ст., коли польські поміщики почали активно заселяти Волинь і Центральну Україну. Відтак екслібриси створювали для могутніх шляхетських родин, таких як польсько-литовські родини Сапег та Радзивіллів. На початку XVIII століття вони були виконані у стилі бароко, а наприкінці XVIII — на початку XIX століть — у стилі рококо.

У своїй проникливій лекції в Університеті Сайтама у 2023 році професор Ольга Ніколенко зазначила, що культурне зближення України з Європою розпочалося в епоху бароко, знаменуючи інтеграцію України в європейський культурний простір (Ніколенко Ольга. Українське бароко // *Голоси з України: Лекції про націю та літературу у воєнний час*, Ольга Ніколенко, Лідія Мацевко-Литовська та Катерина Ніколенко / Переклад та редагування Сусуму Нонака та Мічіко Комія, Сайтама: Факультет вільних мистецтв, Вища школа гуманітарних і соціальних наук, Університет Сайтама, 2024. (オリハ・ニコレンコ「ウクライナのバロック」、オリハ・ニコレンコ、リディヤ・マツエフコ＝ベケルスカ、カテリーナ・ニコレンコ（著）、野中進・古宮路子（編訳）『ウクライナからの声--戦争の中の国民と文学 講演集』埼玉大学教養学部・人文社会科学研究科、2024年）.

Прикметно, що перші екслібриси на території сучасної України були виготовлені у Львові, де активну роль відіграв Ян Юзеф Филипович (бл. 1710—1767?/1770?); він став королівським друкарем у 1752 році і був одним з найвидатніших, привілейованих друкарів і книготорговців Львова; він також вів активну діяльність як гравер поза Львовом.

Григорій Кирилович Левицький (1697—1769) з Полтави створював гравюри в Києві, серед яких, як кажуть, були й екслібриси. Однак перед тим як повернутися до Києва, він провів понад десять років на навчанні у Вроцлаві (Польща).

Ян Юзеф Филипович. Екслібрис у стилі бароко для бібліотеки Залуських у Варшаві. Бл. 1747 р.

На мою думку, можна вважати, що Польща-Литва та Львів відіграли дуже важливу роль у ранньому розвитку екслібриса в Україні (як ми побачимо далі, Львів і досі є одним із найважливіших місць створення екслібрисів). Наступні два моменти можуть вимагати особливої уваги. По-перше, як уже згадувалося вище, опанувати гравюру було надзвичайно складно, а кількість майстрів, здатних виготовляти роботи в цій техніці, та міст, здатних підтримувати їхню роботу або передавати її наступним поколінням, була обмеженою. Однак у Речі Посполитій це було можливо. По-друге, як зазначено раніше, екслібрис розвивався зі збільшенням кількості видавництв і зростанням популярності книжок. Тоді як багато країн накладали обмеження на видавців переважно з релігійних причин, релігійна політика Речі Посполитої була відносно ліберальною або толерантною, що сприяло розвитку екслібриса.

До середини XIX століття українська національна свідомість зростала, що призвело до заснування художніх шкіл у великих містах, таких як Одеса, Харків та Київ. Крім того, наприкінці XIX та на початку XX століть з'явилися нові техніки друку, зокрема літографія, цинкографія та ліногравюра. Раніше переважав друк на мідних пластинах, але ці нововведення зробили виробництво та друк екслібрисів більш доступними. Мистецькі інституції також почали зосереджуватися на графічному мистецтві, плекаючи талановитих художників. Як наслідок, якщо до XIX століття екслібриси залишалися здебільшого приналежністю аристократії, то на початку XX століття вони набули популярності як предмети колекціонування. Мотиви й теми екслібрисів вийшли за межі геральдичних малюнків для дворянства, вони стали різноманітними. Зокрема, у 1920-х роках був сплеск виробництва та виставок екслібрисів.

Книжковий знак як мистецтво

Із кінця 1920-х років українське мистецтво, зокрема екслібрис, зазнало ідеологічних репресій, а з початком Другої світової війни екслібрис увійшов у тривалий період занепаду. Лише на початку 1960-х років виставки екслібрисів відновилися, а по всій Україні були створені об'єднання любителів книг та екслібрисів. У цей період домінуючими техніками стали ліногравюра, ксилографія та друк на цинкових пластинах.

Між 1970-ми і 1990-ми роками у мистецтві екслібриса відбулися значні зміни: ключові постаті попередніх періодів поступово відійшли, на їхнє місце прийшли молоді митці, а також з'явилися нові візуальні медіа. Від середини 1980-х років почастишали виставки, організовані об'єднаннями ентузіастів, а фахівці та колекціонери екслібрисів відігравали активну роль у проведенні цих заходів. Після здобуття Україною Незалежності в 1991 році українське мистецтво екслібрисів стало більш інтернаціональним. У 1994 році Українська асоціація екслібриса приєдналася до Міжнародної федерації товариств екслібриса (FISAE), що закріпило глобальну присутність України в цій галузі. Ця тенденція продовжується й донині.

Михайло Дрімайло. Лотос, 2024 р.

Юлія Процишин. Яйце дракона, 2023 р.

5. Українське мистецтво та екслібриси в Японії

Що стосується українського мистецтва загалом, то в Японії визнання здобули кілька видатних постатей. Наприклад, сучасний художник Микита Кадан (нар. 1982) демонстрував свої роботи на Триєнале мистецтв Ечіґо-Цумарі та проводив персональні виставки в Токіо, а Марія Примаченко (1909–1997), українська художниця, що працювала в жанрі «наївного мистецтва», була представлена на різних веб-сайтах. Проте, окрім цих прикладів, обізнаність про українське мистецтво в Японії залишається обмеженою.

Наприклад, у широко доступній книзі «65 розділів, щоб зрозуміти Україну» 2018 року лише коротко згадується Ілля Рєпін, художник із Харківської області (примітка: у Японії І. Рєпіна зазвичай вважають російським імперським художником, а не українським). Подібним чином, у книзі «Фанбук України» 2020 року представлено муральне мистецтво Києва та інтерв'ю про сучасний арт-простір «Ізоляція» в Донецьку, але більш широкі дискусії про українське мистецтво залишаються рідкісними. Книга «З любов'ю до України: запрошення до українського мистецтва» 2022 року знайомить читачів з українським живописом, зокрема середньовічними іконами та творами від XVIII століття до 1920-х років. Хоча авторка знайомить читачів із багатьма українськими митцями, у книзі немає обговорення періодів між XIV і XVIII століттями та після 1930 року.

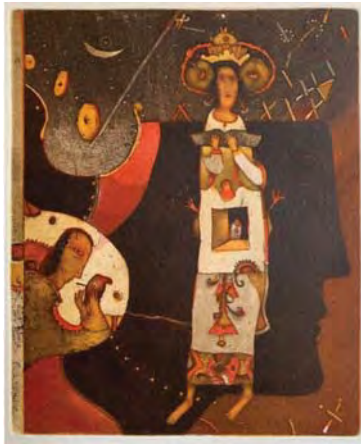
Любов до книг: Світ екслібрисів, 2002 р.
(ліворуч) обкладинка, (посередині) перша сторінка, (праворуч)
одна зі сторінок статті, присвяченої Д. Беккеру

Натомість український екслібрис цінують у Японії вже досить давно, завдяки таким популярним художникам, як покійний Давид Беккер (1940–2022), Роман Романишин та Геннадій Верещагін. Ось два приклади: на першій сторінці книги 2002 року «*Love for Books: The World of Exlibris*» [видана Японською асоціацією екслібриса, Tokyo: Heibonsha, 2002. (日本書票協会 (編著) 『書物愛 蔵書票の世界』 平凡社新書、2002年)] була опублікована робота Г. Верещагіна, а в книжці вміщено статтю про досвід японських колекціонерів, які замовляли екслібриси у Д. Беккера. Останній був дуже відомим від радянських часів, група із двадцяти японських колекціонерів розмістила спільне замовлення на його роботи близько 2000 року, що свідчить про його популярність.

Не виключено, що серед усіх видів українського мистецтва екслібрис є найбільш впізнаваним і шанованим у Японії.

Геннадій Верещагін. *Геракл і Цербер*, 2024 р.

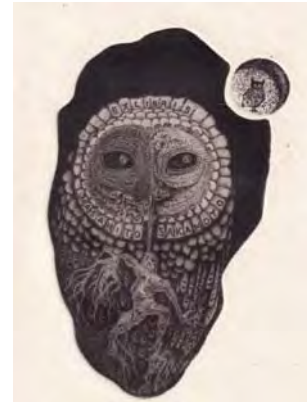

Роман Романишин. *Міраж* (серія «Важливі речі»), 2023 р.

6. Представлення моїх українських екслібрисів

Усі мої українські екслібриси, створені після лютого 2022 року, є мідними гравюрами. Це не було свідомим вибором з мого боку, оскільки мідна гравюра є найпоширенішою технікою у виробництві екслібрисів на сьогодні.

Майже всі художники, представлені тут, використовували офорт. Р. Романишин і Г. Верещагін також використовували акватинту, різновид офорту, який створює тональні ділянки, а не лінії. С. Кірницький унікальний тим, що використовує суху голку та мезотинт; обидві техніки вимагають безпосереднього різьблення на мідній пластині. У процесі сухої голки малюнок наноситься безпосередньо на пластину за допомогою гострого, загостреного інструмента, схожого на голку, тоді як процес мезотинти передбачає вдавлювання пластини за допомогою зубчастого металевих інструмента для отримання м'яких переходів тонів. А. Войтюк використала офорт, акватинту та мезотинти у своїй роботі «Корінь мандрагори». Різниця між прямим різьбленням та офортом полягає в тому, що через хімічний процес травлення лінії, отримані за допомогою офорту, зазвичай є більш шорсткими, ніж лінії, отримані за допомогою прямого різьблення.

Анна Войтюк. *Корінь мандрагори*, 2022 р.

Деякі з представлених художників також створюють кольорові мідні гравюри, які виготовляють за допомогою однієї або декількох пластин. С. Кірницький і Г. Верещагін працюють з однією пластиною, тоді як Р. Романишин, М. Дрімайло та Р. Агірба використовують декілька пластин. При використанні однієї пластини фарба повинна бути ретельно нанесена на борозенки мідної пластини. При використанні декількох пластин процес подібний на японські гравюри укійо-е, де створюється кілька пластин з однаковим малюнком, які накладаються одна на одну під час друку. Різниця між цими двома методами полягає в тому, що на гравюрах, виготовлених за допомогою однієї пластини, часто спостерігається розмиття фарби на переходах кольорів, а на гравюрах, виготовлених за допомогою декількох пластин, часто спостерігається невелике зміщення пластин одна відносно одної.

Проте деякі художники можуть створювати дуже тонкі та чіткі лінії навіть за допомогою травлення, а інші можуть досягти майже бездоганного вирівнювання за допомогою друку з використанням декількох пластин. Тому ці відмінності слід розглядати лише як загальні рекомендації. Хоча цими творами мистецтва можна насолоджуватися, просто дивлячись на зображення, я закликаю читачів цієї статті уважно розглянути фізичні відбитки, бажано за допомогою лупи, щоб повною мірою оцінити їхні дрібні деталі.

Руслан Агірба. *Червона калина*, 2025 р.

Насамкінець мені б хотілося коротко сказати про місця походження та діяльності художників, про яких йдеться в цій статті. Більшість видатних українських майстрів екслібрисів мешкають у Києві та Львові. У Харкові, здається, більше уваги приділяють сучасній графіці, ніж традиційній гравюрі. Щодо збереження та передачі традиційних технік гравюри, особливо важливу роль відіграє Українська академія друкарства у Львові, яка виховала багатьох видатних граверів.

Міра Копча. Синьоока трава, 2022 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hattori, Tomotaka, and Yoshinari Harada, eds. *65 Chapters to Understand Ukraine*, Tokyo: Akashi Shoten, 2018. (服部倫卓・原田義也 (編著) 『ウクライナを知るための65章』 明石書店、2018年)
2. Hida, Naoto, *The Charm of Exlibris*, Tokyo: Maruzen Library, 1992. (樋田直人 『蔵書票の魅力』 丸善ライブラリー、1992年)
3. Hida, Naoto, *The Beauty of Exlibris*, Tokyo: Shogakukan Library, 1998. (樋田直人 『蔵書票の美』 小学館ライブラリー、1998年)
4. Hirano, Takashi, *Ukraine Fanbook*, Tokyo: Publib, 2020. (平野高志 『ウクライナ・ファンブック』 パブリブ、2020年)
5. Kit, Nataliia, "Еволюція екслібрису (на матеріалах фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка)", Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. Технол., Issue 7, 2012.
6. Нестеренко, Петро, *Історія українського екслібрису, Видання друге, доповнене*. Київ: Темпора, 2016.
7. Nikolenko, Olga, "Ukrainian Baroque" // *Voices from Ukraine: Lectures on Nation and Literature in Wartime*, Olga Nikolenko, Lidiia Matsevko-Bekerska, and Kateryna Nikolenko, translated and edited by Susumu Nonaka and Michiko Komiya, Saitama: Faculty of Liberal Arts, Graduate School of Humanities and Social Sciences, Saitama University, 2024. (オリハ・ニコレンコ 「ウクライナのバロック」、オリハ・ニコレンコ、リディヤ・マツェフコ=ベケルスカ、カテリーナ・ニコレンコ (著)、野中進・古宮路子 (編訳) 『ウクライナからの声——戦争の中の国民と文学 講演集』 埼玉大学教養学部・人文社会科学研究科、2024年)
8. Nippon Exlibris Association ed. *Love for Books: The World of Exlibris*, Tokyo: Heibonsha, 2002. (日本書票協会 (編著) 『書物愛 蔵書票の世界』 平凡社新書、2002年)
9. Uchida, Ichigoro and Noboru Nakai, eds. *Modern "Exlibris" Information Encyclopedia*, Tokyo: Tsukushikan, 1989. (内田市五郎・中井昇 (編) 『現代「書票」情報事典』 つくし館、1989年)
10. Unno, Hiroshi, *With Love to Ukraine: An Invitation to Ukrainian Art*, Tokyo: PIE International, 2022. (海野弘 『ウクライナに愛をこめて ウクライナ美術への招待』 パイインターナショナル、2022年)

ПРО ЛЕКЦІЮ MR. MASAHITO SAKAMOTO ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОЇ ВИСТАВКИ ЕКСЛІБРИСІВ У ПОЛТАВІ (2025)

23 квітня 2025 року в Полтавському художньому музеї (Галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка відбулася міжнародна виставка українських екслібрисів, створених після повномасштабного вторгнення. На виставці були представлені екслібриси з колекції закордонного секретаря Японської асоціації екслібриса, доктора юриспруденції, магістра економіки, перекладача, есеїста, колекціонера, ентузіаста українського мистецтва Mr. Masahito Sakamoto. Він приєднався онлайн із Японії і прочитав для відвідувачів глибоку і надзвичайно захопливу лекцію на тему «Український екслібрис після 24 лютого 2022 року». Ми щиро вдячні Mr. Masahito Sakamoto за підтримку

України та подвижницьку діяльність заради розвитку українського мистецтва в надскладний час!

Лекція Mr. Masahito Sakamoto, виступи художниць Анни Войтюк, Мар'яни Мирошніченко під час міжнародної виставки в Полтаві (2025):

<https://www.youtube.com/watch?v=dFk91ZrpTiA&t=4223s>

Відеофільм про міжнародну виставку в Полтаві (режисер М. Старіков, 2025):

<https://www.youtube.com/watch?v=aXIWz4AuOsA&t=234s>